

Ha Kumoscheyan Ta'n Tagu

Umun-ula'n Gradu

Lilubuagen

Filipino and English

Ha Kumuscheyan Ta'n Tagu

Umun-ulang Gradu

Grade One Health Book
For use in Elementary Schools

Co-authors: Dr. Keith Benn
                                  Mr. William Faculo
                                  Mrs. Eliza Babaran

Translator: Mrs. Rosalina O. Bawer

SUMMER INSTITUTE OF LINGUISTICS
Publisher
2005

Published
in cooperation with
The Institute of Philippine Languages
and
The Department of Education

Additional copies of this publication are available from:

Book Depository
P.O. Box 2270 CPO
1099 Manila

Teacher's Manual for Lubuagan Health Book for Grade 1
95.20-605-2C   67.120P-055012A
ISBN 971-18-0380-1

Printed in the Philippines

Tanggapan ng Kalihim
Office of the Secretary

FOREWORD

Education is a powerful instrument for reducing poverty and inequality. It provides the basis for sustained economic growth and full participation in nation building. The record of the last century worldwide shows that education is at the heart of any successful enduring national transformation.

SIL has served the Philippines for more than 50 years providing tools for education and development among the cultural communities. SIL members are involved in language research, while facilitating community-based literacy education, recording oral heritage, developing dictionaries and translating literature of high moral value, including the Holy Scriptures. Members of minority groups from the Batanes in the north to the Sama archipelago in the south have benefited from SIL's effort in our land.

The DepEd's efforts towards universalization of literacy have benefited greatly from the many decades of literacy work of SIL. Numerous Filipino communities have been reached by their projects among indigenous languages which serve to recognize, document and utilize these languages for the benefit of the people which speak them. SIL seeks not only to serve but to empower Filipinos to take leadership in their own communities, throughout the Philippines, and throughout Asia and the world.

This publication is yet another representation of the laudable work of SIL. It is my hope that SIL will continue to share its expertise with the DepEd, local communities, and other literacy organizations and workers in these efforts. For it is literacy which opens the door to a better future, and our linguistic variety is an important part of the cultural beauty and diversity that uniquely enrich the Philippines.

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Florencio B. Abad".

Florencio B. Abad
Secretary

REPUBLIC OF THE PHILIPPINES
DEPARTMENT OF EDUCATION
Cordillera Administrative Region
DIVISION OF KALINGA PROVINCE
Lubuagan, Kalinga Province

PREFACE

Health Education is the process of translating a scientific knowledge about health into desirable attitudes, practices and habits by means of the educational process. Its ultimate goal is to develop Health Education rather than merely health-informed citizens.

To achieve and maintain good health, grade I pupils must be equipped with appropriate health knowledge to enable them to lead a successful and healthful life.

This book will provide the basic knowledge needed for information, action and guidance to good health.

Emilia Bayubay
Schools Division Superintendent

Table of Contents

Umula un Leksiyon: In-ilon un Malleyam si Long-eg, Kopyala kan Tullongla

Lilubuagen	1
Filipino.....	5
English	8

Kumadwa un Leksiyon: Ayyawan chi Ngipon

Lilubuagen	12
Filipino.....	16
English	20

Kumatlu un Leksiyon: Iksais, Illong, ya Suyop

Lilubuagen	24
Filipino.....	26
English	28

Kumapat un Leksiyon: Ha Mangilisi kan Achipun chi Sakit Miwayasan

Lilubuagen	30
Filipino.....	34
English	38

Kumalima un Leksiyon: Cha Bibiyu kan Masustansiya un Makan

Lilubuagen	42
Filipino.....	44
English	46

Kumalom un Leksiyon: Ayyuwan chi Ata, Inga, Ongey ya Eykuuk

Lilubuagen	48
Filipino.....	50
English	52

Kumapitu un Leksiyon: Ha Gikla kan Makakadwaan kan cha Asintatagu**Cha Simbeyyan**

Lilubuagen	54
Filipino.....	56
English	58

Kumawayu un Leksiyon:Alled kan Milisiyan cha Lawwing un Makwaan

Lilbuagen	60
Filipino.....	63
English	65

Kumasiyam un Leksiyon: Chumakeyan ya Maotongan

Lilubuagen	67
Filipino.....	70
English	72

Kumasimpuyu un Leksiyon: Ha Bumayuwan si Iswilaan, Beyoy ya Ili

Lilubuagen	74
Filipino.....	77
English	80

In-ilon un Malleyam si Long-eg Kopyala Kan Tullongla

Makaug-ugud chi Mistulu/Mistala kan
cha Iswila:

Mistulu/Mistala:

Himman cha
mansabsabyali'n
chi long-eg?

Iswila:

Ongey, inga, ima,
takyay, iki,
biyukung, uyu,
ochog, buwang,
begang, ata,
tupok, ngipon ya
chila.

Mistulu/Mistala:

Himma koontaku un mameykas kan
cha long-egfaku?

Suwan:

Lu mambiyuwak abus chelum chi
useyok, ngim kalan ilak kan sakon
man-useyak si sabun.

Mistulu/Mistala:

Ustu kalan ilam,
ti ha sabun
kaalola cha
chaping un
kummimpey un
achipun chi
chelum makaan.

Maria:

Lu kiisaw chi
imak gusgusak si
brush.

Lito:

Lu awechak si wain man-iguchak
si betu ta makaan cha kummimpey
un chapingku.

Juliet:

Ha ummula'n suludku iguchela
ochogku lu man-omoskami ti
maachawey.

Mistulu/Mistala:

Bibiyu losan cha songbyatyu.
Kasapuyan un peypeykasontaku
cha long egtaku ti siya tumuyung
un mampakoschey kan chitaku. Si
sala, achayontaku kanta
mipanggob si “Peykas”.

Allaya In-ilola

Ayug: This is the way I wash my face

1. Kamatla in-ilok un malagaysay, malagaysay, malagaysay. Kamatla in-ilok un malagaysay si sala'n bigbigat.
2. Kamatla in-ilok un mancheyup, un mancheyup, un mancheyup. Kamatla in-ilok un mancheyup si alla'n bigbigat.
3. Kamatla in-ilok un mambiyu, un mambiyu, un mambiyu. Kamatla in-ilok un mambiyu si alla'n bigbigat.
4. Kamatla in-ilok un mansukat, un mansukat, un mansukat. Kamatla in-ilok un mansukat si alla'n bigbigat
5. Kamatla in-ilok un mantutbrush, un mantutbrush, un mantutbrush. Kamatla in-ilok un mantutbrush si alla'n bigbigat.
6. Kamatla in-ilok un mangkatus, mangkatus, mangkatus. Kamatla in-ilok un mangkatus si alla'n bigbigat.
7. Kamatla in-ilok un man-omos, un man-omos, un man-omos. Kamatla in-ilok un man-omos si alla'n bigbigat.

• **Pansariling Kalinisan,
Tindig at Kaanyuan**

Pag-uusap ng Guro at ng mga
mag-aaral:

Guro:

Ano ang iba't ibang
bahagi ng katawan?

Mag-aaral:

Ilong, tainga, braso
o kamay, paa o
binti, dibdib, ulo,
likod, tiyan, leeg,
mata at ngipin.

Guro:

Ano ang dapat ninyong gawin para
maging malinis ang inyong
katawan?

Jose:

Kapag ako'y naghuhugas ng
kamay, tubig lang ang ginagamit
ko pero ang sabi ng nanay ko ay
gumamit daw ako ng sabon.

Guro:

Tama ang sinabi
ng iyong ina,
Jose, dahil hindi
kayang maalis ng
tubig lang ang
duming mahirap
alisin.

Maria:

Kapag marumi
ang aking kamay,
ako'y gumagamit ng sipilyo.

Lito:

Kapag ako'y naliligo sa ilog,
naghihilod ako ng katawan para
maalis ang dumi.

Juliet:

Kapag kami ay naliligo, ang ate
ko ang kumukuskos sa aking likod
dahil hindi ko maabot.

Guro:

Ang lahat ng inyong mga sagot ay
tama. Mahalaga na panatilihin
nating malinis ang ating mga
katawan dahil ito ang isang
bagay na nagpapalusog sa atin.
Ngayon mag-araI tayo ng isang
awit tungkol sa kalinisan.

Personal Cleanliness, Posture, and Appearance

Discussion between the Teacher and
Pupils:

Teacher:

What are the different parts of
the body?

Pupil:

Nose, ear,
hand or arm,
feet or leg,
chest, head,
back,
abdomen,
neck, eyes
and teeth.

Teacher:

What do we
do to clean our bodies?

Jose:

When I wash my hands I just use water, but my mother tells me to use soap.

Teacher:

What your mother said is good, Jose, because soap removes the ingrained dirt which is hard to remove with water alone.

Maria:

When my hands are dirty I use a brush.

Lito:

When I'm at the creek I rub my body with a

stone to remove the ingrained
dirt.

Juliet:

When we take a bath, my older
sister rubs my back because I
can't reach it.

Teacher:

Your answers are all good. It is
very important that we keep our
bodies clean, because that is one
thing that helps to keep us
healthy. Now let us learn a song
about cleanliness.

This Is The Way

1. This is the way I comb my hair, comb my hair,
comb my hair.
This is the way I comb my hair early in the
morning.

2. This is the way I wash my face, wash my face,
wash my face.
This is the way I wash my face early in the
morning.

3. This is the way I wash my hands, wash my
hands, wash my hands.
This is the way I was my hands early in the
morning.

4. This is the way I change my clothes, change
my clothes, change my clothes.
This is the way I change my clothes early in
the morning.

5. This is the way I brush my teeth, brush my
teeth, brush my teeth.
This is the way I brush my teeth early in the
morning.

6. This is the way I put on my shoes, put on my
shoes, put on my shoes.
This is the way I put on my shoes early in the
morning.

7. This is the way I bathe myself, bathe myself,
bathe myself.
This is the way I bathe myself early in the
morning.

Ayyuwan chi Ngipon

Ug-uggud cha ila, alak ya ha dentist:

Ila:

Puggey man-ibiibin?

Alak:

Mansigeb chi ngiponku.

Ila:

Inta ipaila' si dentist.

Alak:

Himma dentist?

Ila:

Ha dentist ked geyyomtaku un
tumuyung si ayyuwan chi ngipon.
Itullongla bumayuwan cha
ngipontaku ta achicha matutuk.

Ha ila ya alak ked ummoycha
intullong chi dentist:

Ila:

Allakami, doctor.

Dentist:

Umamuykayu. Puggey
man-ibiibin?

Alak:

Alakay doctor!
Mansigeb chi
ngiponku.

Dentist:

Ammam leyman
cha ngiponlu.
Ileygew un
manganka kan
cha bunga ya
alimayay. Mantutbrushka lu
magamputka mangan.

Achika mampatunged
mangamangan si kinchi ti
yam-alola ngipon. Biluyan un
lagachawalom cha ngiponlu ta
itullonglu lu awed latutuk. Ulay
lu awed tutukla makwa un
mileyam lu ingka ipaila si
dentist.

Alak:

O, doctor.

Dentist:

Cho, umamuya si alla ta
itullongku ngiponlu.

Kasapuyantaku ngipon un
mampakoschey kan chitaku. Lu
achipun mangkoschey ngipontaku
achipuntaku makagòey si kalontaku.
Ked lu achipuntaku makagòey un ustу

si kalontaku, achipun chi buwangtaku
maaya hachi un bitamin chi
killantaku un makan.

Chuwa kalasin chi ngipon. Ha umula
ked ha ngipon chi alak. Achipun
mabeyeg cha alla ti agobbaya
mataguwancha. Masukatan cha alla un
ngipon lu lumoswa mikadwa un
kalasin chi ngipon. Lumoswacha si
lamut cha alla'n ummun-ula un
ngipon ked sukatancha chicha.

Ha kumadwa un kalasin chi ngipon ked
hachi'n achipun mansukat ked lu
masuktu achipun tumubu kasin.
Masapuyu'n ileygew mabrush chi
ngipon ta achipun mayam-an kan
matutuk, ya achipun bumangtit chi
tupok.

Kalusugan ng Ngipin

Pag-uusap ng mag-iná at ng dentista:

Ina:

Bakit ka umiyak?

Anak:

Masakit po ang ngipin ko.

Ina:

Pumunta tayo sa dentista.

Anak:

Ano po ang dentista?

Ina:

Ang dentista ay ang kaibigan natin na tumutulong sa pangangalaga ng ating mga ngipin. Siya ang tumitingin sa ating mga ngipin para hindi ito mabulok.

Nagpunta sa dentista ang
mag-iná.

Ina:

Narito na ho kami, doktor.

Dentista:

Maupo ho kayo. Bakit ka umiiyak?

Anak:

Kasi po, masakit ang ngipin ko,
doktor.

Dentista:

Kailangang
ingatan mo ang
iyong mga
ngipin. Kumain
ka ng prutas at
gulay
araw-araw.

Magsipilyo ka
pagkatapos kumain. Huwag kang

masyadong kakain ng kendi dahil sisirain nito ang mga ngipin mo. Tingnan mo rin ito buwan-buwan sa salamin at tingnan mo kung may mga sira. Pero kahit may sira na, magagamot pa rin ito ng dentista.

Anak:

Opo, doktor.

Dentista:

O sige, maupo ka rito para makita ko ang mga ngipin mo.

Kailangan natin ang mga ngipin para tayo maging malusog. Kung wala tayong matibay na ngipin hindi natin mangunguyang mabuti ang ating kinakain. At kapag hindi natin nanguyang mabuti ang pagkain,

mahirapan ang ating bituka na kumuha ng sustansiya sa ating kinakain.

Mayroon tayong dalawang uri ng ngipin. Ang una ay ang ngipin natin sa pagkabata. Ang mga ngiping ito ay hindi nagtagal dahil hindi ito pangmatagal. Ang mga ngiping ito ay napapalitan kapag tumubo na ang pangalawang uri ng ngipin. Tumutubo ito sa pinakaugat ng unang ngipin at pinapalitan ito.

Ang pangalawang uri ng ngipin ay ang pangmatagalang ngipin. Kailangang laging sipilyuhin ang mga ngipin para hindi ito masira at nang hindi bumaho ang ating bibig.

Dental Health

Discussion of a mother, her child and the dentist:

Mother:

Why are you crying?

Child:

My tooth hurts.

Mother:

Let us go to see the dentist.

Child:

What is a dentist?

Mother:

The dentist is our friend who helps us take care of our teeth. He takes care of our teeth so they will not rot.

The mother and her child go to see the dentist:

Mother:

We are here sir.

Dentist:

Sit down. Why are you crying?

Child:

Oh! My
tooth hurts
Doctor.

Dentist:

You must
take care of
your teeth.
Eat fruit
and
vegetables daily. Brush your teeth
when you have finished eating.

English - Lesson 2

Don't eat too much candy because candy destroys teeth.

You must look at your teeth in a mirror each month to see if there is decay. The dentist can fix your teeth if there is decay.

Child:

Yes sir.

Dentist:

Now, sit here so that I can examine your teeth.

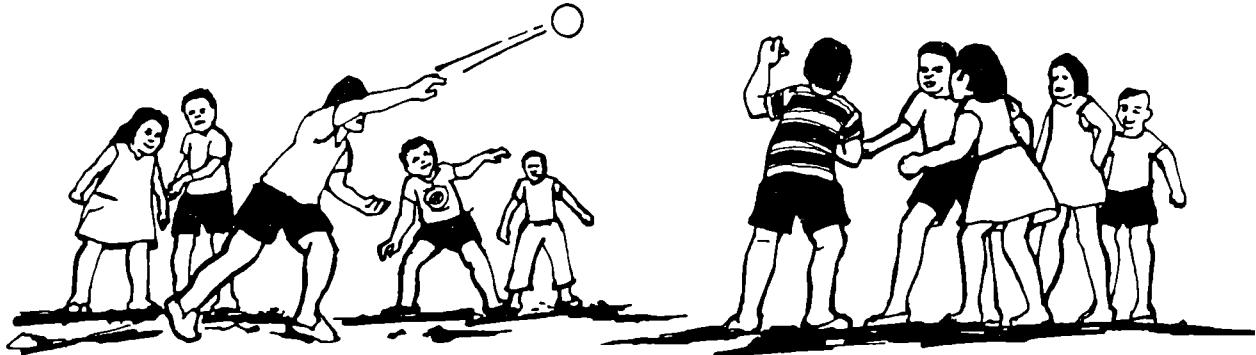
We need teeth to become healthy. If we don't have strong teeth, we can't chew our food well. Then if we don't chew well, our stomachs have a hard time getting the nutrients out of our food.

There are two kinds of teeth. The first kind are baby teeth. These teeth do not last long because their lifespan is short. These teeth are replaced when the second kind of teeth grow.

The second kind of teeth are the permanent teeth. They grow at the roots of these first kind of teeth, then they replace them.

Teeth must be brushed every day so that they don't decay, and so that the mouth doesn't smell bad.

Iksais, Illong, ya Suyop

1. Itullongyu ked chi alla'n liglatu.

Himma pin-an cha alak koon?

2. Puggey un kasapuyan taku un

mangkawachi, man-iksaís,

umillong kan masuyop?

Kasapuyan un man-ay-ayam si ileygew

cha sissiya un chumakey'n alak ta

kumoscheyan chi long-egcha. Masapuy

bo'n umillong cha lu magamput cha

mangkawachi ya man-ay-ayam. Ha

bibiyu un koon ta umillong cha

long-eg ked masuyop. Cha alak

kasapuyancha un masuyop si

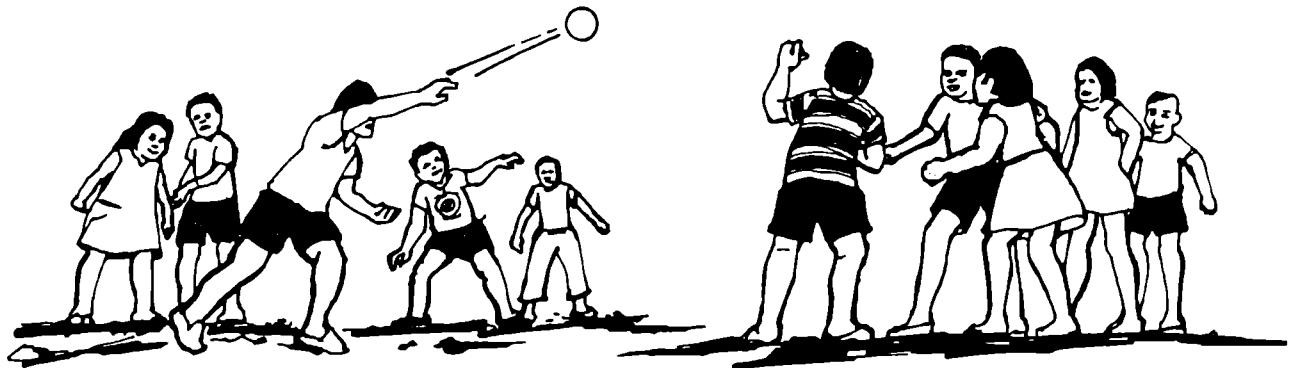
simpuyu'n uras ta makai longcha un
ustu. Ked cha mangkachakkey
masapuycha wayu'n uras ta ustu bo'n

makai longcha.

Koon cha alla un byaleg ta chumakey
cha alak ya kumoscheycha.

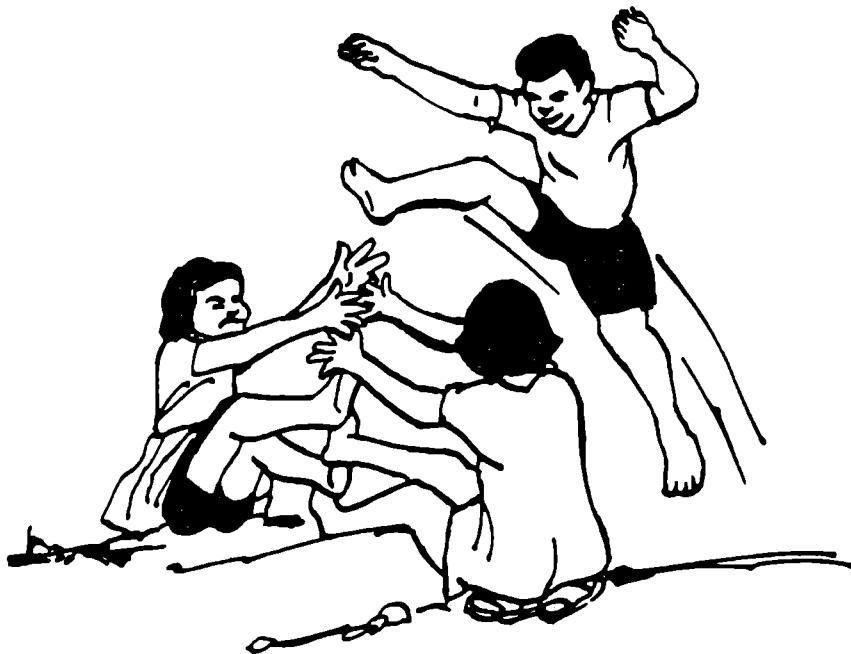
Ehersisyo, Pahinga at Pagtulog

1. Tingnan ang larawan. Ano ang ginagawa ng mga bata?
2. Bakit kinakailangan nating magtrabaho, maglaro, magpahinga at matulog?

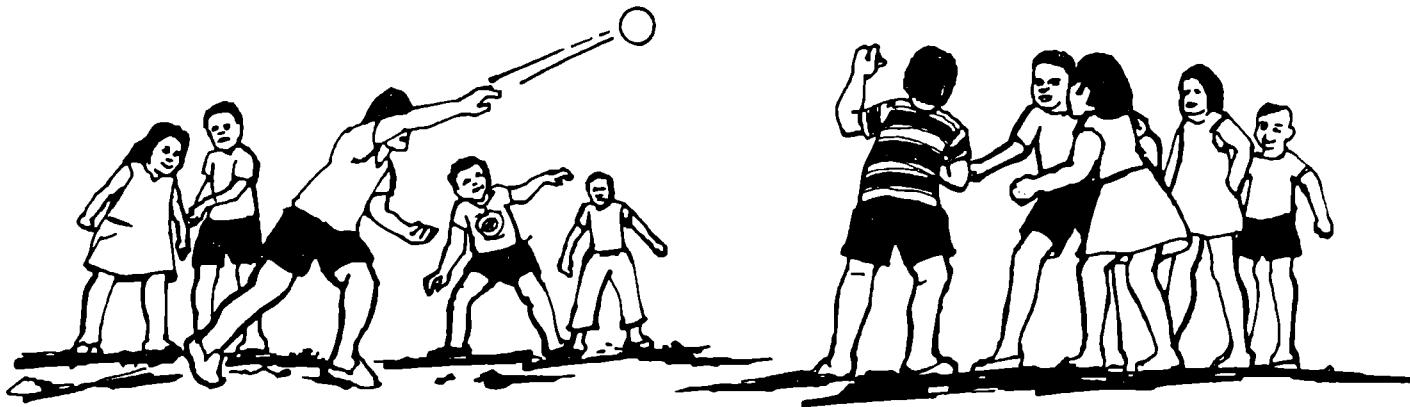
Ang mga batang lumalaki ay kinakailangang maglaro araw-araw para lumakas ang kanilang mga katawan. Kailangan din nilang magpahinga pagkatapos ng paglalaro at pagtatrabaho. Isang bagay na kailangan nating gawin para

makapagpahinga ang ating katawan
ay ang matulog nang mahimbing.
Samantalang ang mga bata ay
kailangang matulog nang sampung
oras para makapagpahingang mabuti,
ang mga matanda naman ay
kailangang matulog nang walong oras.

Ang mga bagay na ito ay kailangan
para lumaki at lumakas ang mga bata

Exercise, Rest and Sleep

1. Look at the picture. What are the children doing?
2. Why do we need to work, play, rest and sleep?

Children who are maturing must play every day so that their bodies will become strong. The body must also rest from all work and play. One thing we should do so that our bodies will rest is to sleep well. Children must have ten hours of sleep so that they

will be well rested. Adults must have eight hours of sleep so that they will be well rested also.

These things are done to cause children to grow and become strong.

Ha Mangilisi kan Achipun chi Sakit Miwayasan

Si Suwan ked iswila si umula un gradu. Pin-a mallangan un umoy man-iswila ti manchenchen un masakit. Ummoy chi Mistulu/Mistala ud uwacha ta umoyla itullong lu puggey un lallangan siya.

Mistulu/Mistala:

Apu! Ummaliyak ta iyak itullong si Suwan.

Ilan Suwan:

Bibiyu ta ummalika. Lumlokka.

Mistulu/Mistala:

Ummaliyak ti achipun si Suwan ummali lan-iswila.

Ilan Suwan:

Man-atung ya lapalating si
Suwan. Awed un masusuyop si
kuweytumi.

Mistulu/Mistala:

Lasakit bo kasin?

Ilan Suwan:

. Himma kook? Manchenchen
masakit chi alakku.

Mistulu/Mistala:

Masapuy un suyuton Suwan cha
alla un lintog ta achi jalaka un
makla si sakit.

1. Masapuy un mangan si cha ustū un makan. Isun cha alimayay, ischa, byangus ya cha bunga.
2. Masapuy un umilom si achu un gatas ya mampeykas un chelum.
3. Lu mangan, masapuy un mambiyu ya sabulala imala. Siya bo[.]koola lu magamput man-alingu lu umattay.
4. Umoy umattay si ustū un aattayan.
5. Lu man-omos, mansabun.
6. Man-usey si mampeykas un silup.

7. Masapuy un mabyakula ta achi

makaaya si sakit.

Ilan Suwan:

Istay chiyoy kan cha hachi'n
bibiyu'n lintog un imbegam.
Ibegak kan Suwan cha hachi ta
suyutonmi losan un simbeyyan.

Pag-iingat at Paghadlang sa mga Sakit

Si Jose ay isang mag-aaral sa unang baytang. Lagi siyang wala sa klase dahil palagi siyang may sakit.

Nagpunta ang kanyang guro sa kanilang bahay para alamin kung bakit wala na naman siya.

Guro:

Tao po.

Ina ni Jose:

Mabuti ho at napasyal kayo. Tuloy po kayo.

Guro:

Napasyal ho ako dahil wala na naman si Jose sa klase.

Ina ni Jose:

May trangkaso ho si Jose.

Natutulog siya sa kuwarto.

Guro:

May sakit na naman siya?

Ina ni Jose:

Ano kaya ang dapat kong gawin
para hindi palaging nagkakasakit
ang anak ko?

Guro:

Kailangang sundin ni Jose ang
mga tagubiling ito para hindi
siya madaling magkasakit.

1. Kailangang kumain siya ng mga masustansiyang pagkain gaya ng gulay, karne, isda at prutas.
2. Kailangang uminom siya ng maraming tubig at gatas.
3. Kailangang sabunin niyang mabuti ang kanyang mga kamay bago kumain at pagkatapos dumumi.
4. Kailangang dumumi siya sa tamang lugar.
5. Kailangang magsabon siya ng katawan tuwing maliligo.

6. Kailangang lagi ng malinis ang suot niyang damit.

7. Kailangan niyang magpabakuna laban sa mga sakit.

Ina ni Jose:

Maraming salamat po sa mga magandang tagubiling ibinigay ninyo. Sasabihin ko kay Jose ang inyong mga sinabi para masunod naming lahat ang mga ito.

Prevention and Control of Disease

Jose is a pupil in first grade. He is frequently absent because he is frequently sick. The teacher went to their house to see why he was absent again.

Teacher:

Hello, I've come to see you.

Jose's Mother:

It is good that you have come.

Come inside.

Teacher:

I have come because Jose was absent this morning.

Jose's Mother:

Jose has the flu. He is sleeping in
the bedroom.

Teacher:

Is he sick again?

Jose's Mother:

What shall I do, my child is sick
so often?

Teacher:

Jose must follow these
instructions so that he will not
become sick so easily.

1. He must eat the right kind of food, for example vegetables, meat, fish, and fruit.
2. He must also drink plenty of clean water and milk.
3. He must wash his hands with soap before eating, and also wash with soap after defecating.
4. He must defecate in the appropriate place.
5. He must always lather his body with soap when he bathes.

6. He must dress in clean clothes.
7. He must be vaccinated or injected with medicine to protect him so that he will not become sick with those sicknesses.

Jose's Mother:

Thank you very much for those necessary and good instructions. I will tell Jose all that you have said, so that we as a family will follow them.

Cha Bibiyu kan Masustansiya un Makan

Allaya si Pichulu.

Mamitlu mangan si
ileygew.

Mangamangan ta
chumakey, kumoschey
kan bumayu long-egla.

Achu bo ilumola un
chelum. Iyaallan
ilala cha makan un
kalon Pichulu ta
kumoschey kan
bumayu siya.

Allaya cha makan un
iyaallala:

Bigbigat	Mamatuk	Labi
isla	isla	isla
bilis	byangus	ischa
ipyug	alimayay	alimayay
gatas	mangga	apaya
byayat	abukachu	

Bibiyu long-eg Pichulu ti
mangkalakalasi'n makan chi kakallola
si ileygew.

Masustansiyang Pagkain at Nutrisyon

Ito si Pepe. Kumakain siya tatlong beses araw-araw. Kumakain siya para siya'y lumaki, lumakas at maging malusog. Umiinom din siya ng maraming tubig. Naghahanda ang kanyang ina ng iba't ibang uri ng pagkain na kinakain naman ni Pepe para siya'y lumakas at lumusog.

Ito ang mga pagkaing kanyang inihahanda:

Almusal	Tanghalian	Hapunan
kanin	kanin	kanin
daing	bangos	karne
itlog	gulay	gulay
gatas	mangga	papaya
saging	abokado	

Napakalusog ni Pepe dahil kumakain
siya ng iba't ibang uri ng pagkain.

Food and Nutrition

This is Pepe. He eats three times a day. He eats food to make him grow, to make him strong and healthy. He also drinks lots of water. His mother prepares different kinds of food which Pepe eats so that he becomes strong and healthy.

These are the foods which she prepares:

Morning	Noon	Night
rice	rice	rice
dried fish	bangos	meat
egg	vegetables	vegetables
milk	mango	papaya
banana	avocado	

Pepe's body is healthy because he
eats different kinds of food every day.

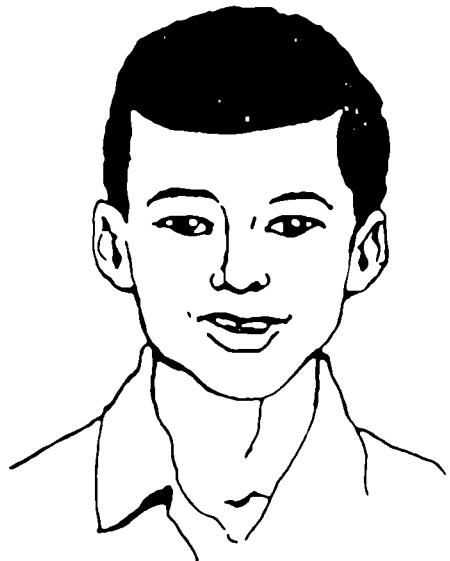
Ayyuwan chi Ata, Inga, Ongey ya Eykuuk

1. Ata:

Ha ata mantullong.
Chey-upak chi atak
si mampeykas un
chelum, ya kimitok
chi atak kan cha
alla un lumising.

2. Ongey:

Ha ongey
mansungsung.
Chuychuy sak chi
ongeyk ta bibiyu
man-aangosku.

3. Inga:

Ha inga manchongey.
Achipunku manchiyus
cha latugtugichen si
ingak ti ha chayom
chi inga ked lalaka
un masugat.

Mampeykas un kapas chi
manchiyusku. Puntak chi ingak kan
cha tumuyong un atingeý. Isun cha
putputok, ya pakuy.

4. Eýkuuk:

Ha eýkuuk siya mangoyan chi
angos kan kalon. Kagòayok chi
kalok ta achiyak maskey. Lu
mangalak, achipunku
ichisachisan guminga
ta achi mangoy chi
killanku si aayon chi
angos si begangku.

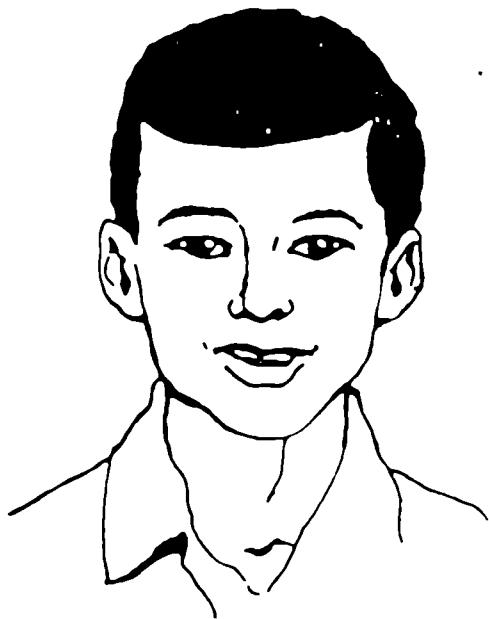
Pangangalaga sa mga Mata, Tainga, Ilong at Lalamunan

1. Mga Mata:

Ang mga mata ay para makakita. Nililinis ko ang aking mga mata ng malinis na tubig at pinangangalagaan ko ito laban sa sobrang liwanag.

2. Ilong:

Ang ilong ay pang-amoy. Lagi kong nililinis ang aking ilong para hindi ako mahirapang huminga.

3. Tainga:

Ang mga tainga ay para sa pakikinig. Hindi ko nililinis ang aking tainga ng matulis na bagay dahil madaling mapinsala ang loob nito. Nililinis ko ang aking tainga ng malinis na bulak. At iniingatan ko ang aking mga tainga laban sa nakabibinging ingay.

4. Lalamunan:

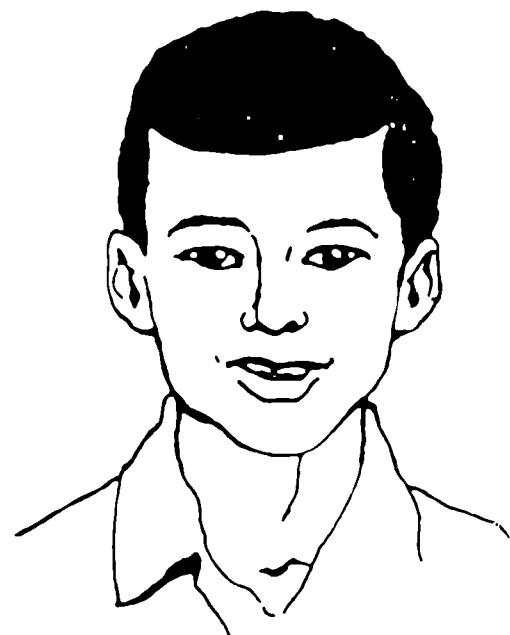
Sa lalamunan dumadaan ang ating hininga at pagkain. Nginunguya kong mabuti ang aking pagkain para hindi ako mabulunan. Hindi ako nagsasalita kapag may laman ang aking bibig para hindi mapunta ang pagkain sa aking lalagukan.

Care of the Eyes, Ears, Nose and Throat

1. Eyes:

Eyes are for seeing.
I clean my eyes
with clean water,
and I also protect
my eyes from
dazzling light.

2. Nose:

The nose is for
smelling. I
always clean my
nose so that I
can breath
easily.

3. Ear:

The ears are for listening. I don't clean my ears with anything that is pointed because the inside of the ear is easily damaged. I clean my ear with clean cotton-wool. I also protect my ears from deafening noises.

4. Throat:

The throat is where the breath and food pass. I chew my food well so that I do not choke. When I eat I do not speak at the same time, so that my food will not go into my trachea.

Ha Gikla kan Makakadwaan kan cha Asintatagu

Cha Simbeyyan

Simbeyyankami. Mantitillagopkami
Iosan si beyyanmi. Tuttuwaon ya
potgonmi cha chachakkeymi.

Mantitilluyungkami. Lagalaskami ti
mantitillagopkami. Ya pasigkami
mambibillega si tuttuwa.

Cha alla un byaleg un pin-ami koon,
latimpuyug chi beyyanmi.

Kahustuhan ng Damdamin at Pakikipagkapwa Tao

Ang Pamilya

Kami ay mag-anak. Kami'y
nagmamahalan at gumagawa ng

kabutihan sa bawat myembro ng
pamilya.

Iginagalang at sinusunod namin ang
mga nakatatanda sa amin at gayundin
ang aming mga magulang.

Nagtutulungan kami sa pamilya.

Masaya kami dahil nagtutulungan
kami.

Nagtitiwala kami sa bawat isa dahil
lagi kaming nagsasabi ng
katotohanan.

Dahil ginagawa
namin ang mga
bagay na ito
kaya maganda
ang aming
pagsasama.

Emotional and Social Growth

The Family

We are a family. We love each other
and do good to one another in the
family.

We obey and honour our older siblings and parents.

We help each other in the family. We are happy because we help each other.

We trust each other, because we always tell the truth.

Because we do these things, we have harmony in our family.

Alled kan Milisiyan cha Lawwing un Makwaan

Masapuy un ammum chi ngachenlu,
ngachen cha amam kan ilam ya ili un
leypuwam.

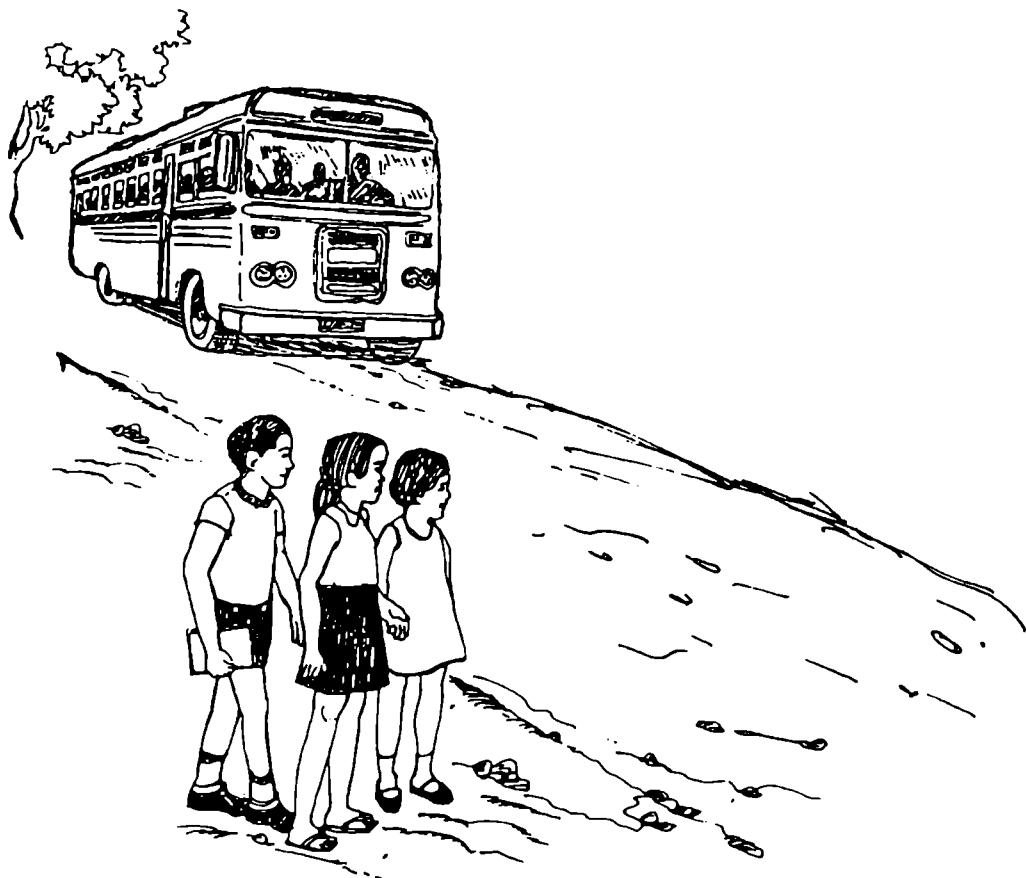
Achayom un un-ulau chi
mangiwalilam kan cha usey ta
achicha manwalikat. Ti ha osa un
masugatan ked
cha mabelabelat
un usey. Allaya
osa un byaleg un
achipunta
masugatan si
beyoy ya
iswilaan.

Achitaku
man-ay-ayam si
keysa.

Ammaantaku un mambellasiw si
keysa.

Allaya cha koontaku ta achitaku

masugat kan achipuntaku
maaksichinti.

Ammaam si Atam

Ayug: Be Careful Little Eyes What You See

1. Ammaam si atam lu awed itullongla.
Ammaam si atam lu awed itullongla.
Apudyus awed ngatu iischungala sika.
Ammaam si atam lu awed itullongla.

2. Ammaam si imam lu awed pichitola.
Ammaam si imam awed pichitola.
Apudyus awed ngatu iischungala sika.
Ammaam si imam awed pichitola.

3. Ammaam si ingam achi byayang chongyola.
Ammaam si ingam achi byayang chongyola.
Apudyus awed ngatu iischungala sika.
Ammaam si ingam achi byayang chongyola.

4. Ammaam si tupok lu awed ibegala.
Ammaam si tupok lu awed ibegala.
Apudyus awed ngatu iischungala sika.
Ammaam si tupok lu awed ibegala.

5. Ammaam si ikim lu awed magussala.
Ammaam si ikim lu awed magussala.
Apudyus awed ngatu iischungala sika.
Ammaam si ikim lu awed magussala.

Kaligtasan at Pangunang Lunas

Kailangang alam mo ang iyong pangalan, ang pangalan ng iyong mga magulang at ang inyong tirahan.

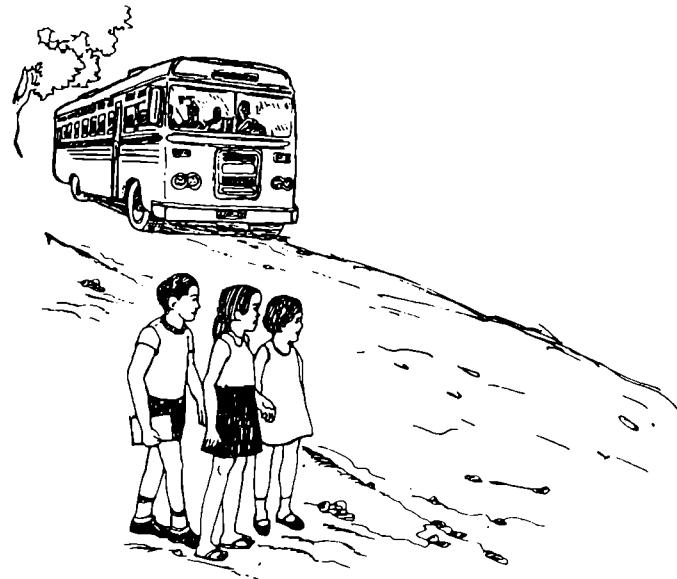

Pag-aralan mo ang mga wastong paglalagay para mailagay mo ang

mga bagay ng maayos sa mga tamang
lalagyan para hindi ito magkahulog.

Dahil ang mga nahuhulog ay isa sa
mga dahilan ng aksidente. Ito ay
isang paraan na pag-iwas sa aksidente
sa bahay at paaralan.

Huwag tayong makipaglaro sa daan.

Mag-ingat tayo sa pagtawid sa
kalsada.

May mga bagay tayong magagawa
para hindi tayo masugatan at
maaksidente.

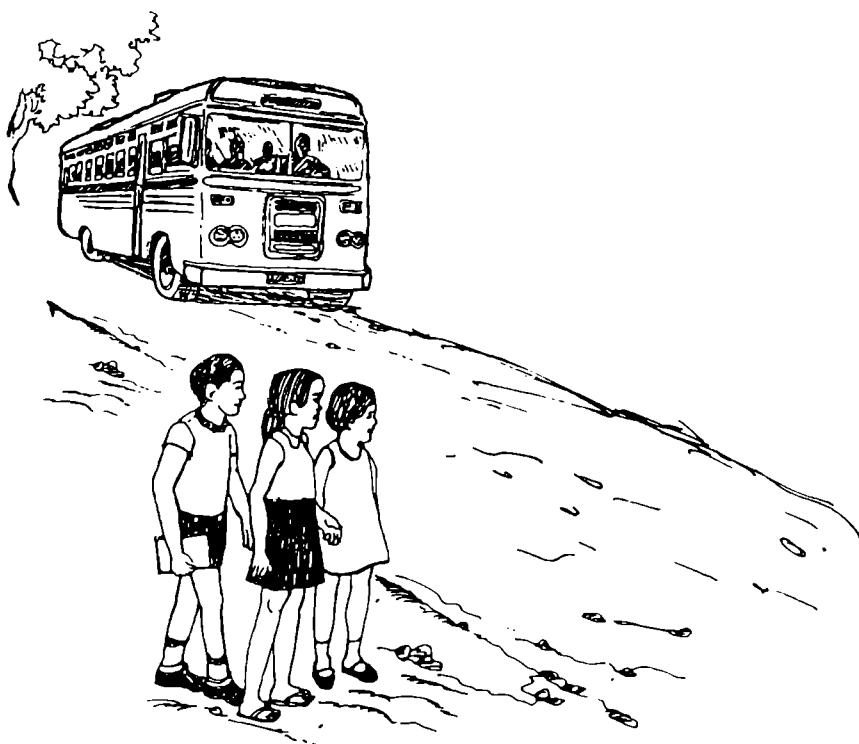
Safety and First Aid

You must know your name, the names
of your parents and your village.

Learn to put everything carefully in its proper place, so that it will not fall. One reason for accidents is falling objects. This is how to avoid accidents in the house, and in school.

Let's not play together on the street.
Let's be careful, when we cross to the
other side of the street.

These are the things we should do so
that we won't get hurt or have
accidents.

Chumakeyan ya Maotongan

Sakon si Pichulu.

Pipiock un kalon cha
bungbunga kan
alimayay. Ileygew un
umilumak si gatas.
Umilumak bo si achu
kan mampeykas un
chelum. Piok un
mangkawachi si
ileygew. Osa bo, piok
un ileygew ked
man-ay-ayamak.

Masapaak masuyop si
lilabi. Gapu si cha
allaya un pin-ak koon,
kumoskoschey kan bumayubyayu
long-egku, kan chumakeychakeyak.

Sakon si
Kiku. Issak
cha bunga
kan cha
alimayay.
Issak un
umilom si
gatas si
ileygew.
Pipiok cha
mangin-an
un mailum

Iu ha chelum uwami. Issak un
man-ay-ayam. Issak un mangkawachi
si ileygew. Achipulak masapa'n
masuyop. Gapu si cha allaya un pin-ak
koon, lakapsut kan masakisakitak.

Cha Pichulu ya si Kiku

Ayug: Jack and Jill

1. Si Pichulu ked piola'n kalon chi alimayay,
kalola bo cha bunga isunga mangkoschey siya.
2. Ked si Kiku issala'n kalon chi alimayay,
issala bo cha bunga isunga lappun koscheyla.

Koro: Tra la la la la la la Tra la la la la la
Tra la la

3. Ked si Pichulu pipiola'n ilumon chi gatas,
mangkakoschey ngiponla ya mangkoschey bo
siya.
4. Ked si Kiku mangkalamsit cha pin-ala kalon,
isunga laamin layam-an cha ngiponla laibuk.
5. Ked si Pichulu memeyed un pin-a man-ayayam,
mapaleyuk bo siya, ya amod chi koscheyla.
6. Ked si Kiku amod chi sachot la'n man-ay-ayam
lappun akit koscheyla, mapikupikut siya.
7. Ked si Pichulu masapa bumangon lu bigbigat,
ked ummoy bo lan-omos, ya ummoy laniswila.
8. Si Kiku limaschom un ummoy makaboya,
kuyang pasig suyopla ya mauungey siya.
9. Ked si Pichulu i leygew un mangkoschey
long-egla, isunga malagpot siya, ya lappun
asngaala.
10. Ked si Kiku i leygew suyop ichenchen-ogla
isunga lappun koscheyla, ya amod chi
sachutla.

Paglaki at Pagtanda

Ako si Pepe. Mahilig
akong kumain ng
prutas at gulay.
Umiinom ako ng gatas
araw-araw. Umiinom
din ako ng maraming
tubig. Gusto kong
magtrabaho
araw-araw. Gusto ko
ring maglaro
araw-araw. Natutulog
ako nang maaga
gabi-gabi. Dahil ito
ang aking mga
ginagawa, ako ay
malakas, malusog at lumalaki.

Ako si Kiko.

Ayaw ko ng
prutas at
gulay. Ayaw
kong
uminom ng
gatas
araw-araw.

At mas
gusto ko
ang
binibiling
inumin mga

de-bote kaysa tubig sa bahay. Ayaw
kong maglaro. At ayaw ko ring
magtrabaho araw-araw. At ayaw ko
ring matulog nang maaga. Dahil ito
ang aking mga ginagawa, ako ay
mahina at masakitin.

Growth and Development

I am Pepe. I like to eat fruit and vegetables. I drink milk every day. I also drink lots of clean water. I like to work every day. I also like to play every day. I go to sleep early every night. Because these are the things I do, my body is becoming strong and healthy, and I am growing.

I am Kiko. I
don't like
fruit and
vegetables. I
don't like to
drink milk
every day. I
really like
bought drinks
better than
water at
home. I don't
like to play. I
also don't
like to work
every day. I

don't like to go to sleep early.

Because I am doing these things, my
body is weak and sickly.

Ha Bumayuwān si Iswilaan, Beyoy ya Ili

Ha mampeykas un beyoy, iswilaan ya ili, siya bumayuwān cha losan un umili. Mantitilluyungtaku losan un mangileyam kan mampabiyu si ilitaku.

1. Un-ulantaku chi intaku umattayan.
2. Chuysantaku cha pappaway ta pumeýkas ya bumayucha.
3. Soggontaku cha kiisaw un masapuy un masgob ked ibellutaku cha uchum un kiisaw si bebelluwan.

4. Achitaku mambellu si keysa, ya palasa.
5. Iyun-untaku igga cha usey un inyuseytaku si igewcha.

6. Masapuy un mampeykas chi
meypuwan chi chelum.
7. Masapuy un machuysan cha
kuweytu'n chi iswilaan ya
man-ay-ayaman cha alla un alak.
8. Mantitilluyungtaku un manchiys
si ilitaku.
9. Mantitilluyungtaku un mangwa
kan cha alla un bilin un libega ta
umingsataku inggala un
mambyalin un miyugali kan cha
losan un tagu un awed si ili.
10. Lu hachi koontaku, umakit cha sakit
si igew ya ilitaku ya losan cha
tagu bumayu.

Kalusugan sa Paaralan, Tahanan at Pamayanan

Ang malinis na bahay, paaralan, at nayon ay nakatutulong nang malaki sa nayon at napalulusog ang mga tao. Kailangang magtulungan tayong lahat para mapanatili nating maganda at maayos ang ating nayon.

1. Tayo ay dumumi sa tamang lugar.
2. Maglinis tayo ng ating bakuran para ito'y maging maganda at maayos.
3. Sunugin natin ang mga basurang maaaring sunugin at itapon sa basurahan ang mga basurang hindi nasusunog.
4. Huwag tayong magkalat sa kalsada at plasa.
5. Ilagay natin sa tamang lalagyan ang lahat ng nagamit na.

6. Panatilihin nating malinis ang pinanggagalingan ng tubig.
7. Kailangan nating linisin ang bawat siliid sa paaralan at ang palaruan ng mga mag-aaral.
8. Kailangang magtulungan tayo sa paglilinis ng ating nayon.
9. Kailangang gawin natin lagi ang mga ito hanggang sa masanay tayo at makagawian ng bawat isa sa ating lugar.
10. Kapag ganito ang ating ginawa, kauti na lamang ang magkakasakit sa ating nayon at magiging malusog ang ating mga kanayon.

School, Home, and Community Health

A clean house, school, and village benefit the village and make the people healthy. We all must help each other to make the village beautiful and good.

1. Let us defecate in the correct place.
2. Let us clean the courtyards of our houses so that they will become beautiful and good.
3. Let us burn the burnable rubbish, and discard the rest in the rubbish pit.
4. Let us not litter the road and the plaza.
5. Let us put everything we use back in its correct place.
6. The water source must be kept clean.

7. We must clean every room in the school, and the playing area of the children.
8. We must help each other to clean our village.
9. We must do all these things until they become a habit for every person in our residential area.
10. If we do these things, sickness will decrease in our village and the people will become healthy.